

**Міністерство освіти та науки України Тернопільський національний
педагогічний університет імені Володимира Гнатюка**

Історичний факультет
Кафедра історії України, археології
та спеціальних галузей історичних наук

Кваліфікаційна робота

на тему:

**«Занепад козацьких державних інституцій у XVIII ст. Причини
та історіографічні оцінки.»**

Спеціальність 014.03 Середня освіта (Історія)

Освітньо-професійна програма «Середня освіта (Історія)»

Здобувачки вищої освіти освітньо-
кваліфікаційного рівня «бакалавр»

Головик Вікторії Петрівни

НАУКОВИЙ КЕРІВНИК:

Доктор історичних наук, професор

Кліш Андрій Богданович

РЕЦЕНЗЕНТ:

Кандидат історичних наук, доцент

Секо Ярослав Петрович

Тернопіль 2026

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	7
1.1. Історіографія проблеми	7
1.2. Джерельна база дослідження	11
РОЗДІЛ 2. ПРИЧИНИ ТА ПРОЦЕС ЗАНЕПАДУ КОЗАЦЬКИХ ДЕРЖАВНИХ ІНСТИТУЦІЙ У XVIII ст.	16
2.1. Політичний статус Гетьманщини у системі Російської імперії	16
2.2. Політика російського уряду щодо обмеження автономії України	20
2.3. Руйнування Запорозької Січі та остаточний демонтаж козацьких інституцій.....	23
РОЗДІЛ 3. НАСЛІДКИ ЗАНЕПАДУ КОЗАЦЬКИХ ДЕРЖАВНИХ ІНСТИТУЦІЙ ДЛЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА	29
3.1. Адміністративні зміни на українських землях у XVIII ст.	29
3.2. Соціально-економічні трансформації українського суспільства	31
3.3. Історичне значення ліквідації козацької автономії для подальшого розвитку України.....	33
РОЗДІЛ 4. МЕТОДИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТЕМИ «ЗАНЕПАД КОЗАЦЬКИХ ДЕРЖАВНИХ ІНСТИТУЦІЙ У XVIII ст.» У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ.....	35
4.1. Вивчення теми у шкільному курсі історії України	35
4.2. Форми та методи викладання теми на уроках історії.....	37
4.3. Розробка дидактичних матеріалів і завдань для учнів	39
ВИСНОВКИ	42
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	45
ДОДАТКИ.....	50

ВСТУП

Історія українського козацтва є важливою складовою формування української державності та політичної культури. Упродовж XVII–XVIII століть козацькі державні інституції відігравали значну роль у політичному, соціальному та військовому житті українських земель. Гетьманщина та Запорозька Січ виступали осередками автономного управління, що формували власну адміністративну систему, військову організацію та правові традиції. Проте у XVIII столітті відбувся поступовий занепад цих інституцій, який завершився ліквідацією гетьманства та руйнуванням Запорозької Січі.

Дослідження причин і процесу занепаду козацьких державних інституцій є важливим для розуміння трансформації політичного статусу українських земель у складі Російської імперії. У цей період відбувалася централізація імперської влади, що супроводжувалася поступовим обмеженням автономії Гетьманщини, змінами у системі управління та ліквідацією традиційних форм козацького самоврядування. Аналіз цих процесів дозволяє глибше усвідомити закономірності розвитку української державності та механізми інтеграції автономних територій у межі імперських структур.

Актуальність теми також зумовлена тим, що проблема занепаду козацьких інституцій досліджується у працях багатьох істориків, проте її інтерпретація значною мірою залежить від історіографічних підходів. Українські, російські та зарубіжні дослідники по-різному оцінюють причини ліквідації автономії Гетьманщини, роль внутрішніх суперечностей козацького суспільства та вплив політики Російської імперії. Тому систематизація історіографічних оцінок і аналіз джерел дозволяють більш об'єктивно розкрити характер цих процесів.

У сучасних умовах особливої актуальності набуває дослідження історії української державності, зокрема процесів втрати автономії та політичної незалежності. Вивчення досвіду функціонування козацьких державних

інституцій та причин їхнього занепаду сприяє формуванню наукового розуміння історичних процесів, розвитку історичної пам'яті та усвідомленню значення державотворчих традицій українського народу.

Важливим є і методичний аспект дослідження. Тема занепаду козацьких державних інституцій входить до шкільного курсу історії України та відіграє значну роль у формуванні історичної компетентності учнів. Її вивчення дозволяє учням зрозуміти складні процеси політичних змін, взаємодію внутрішніх і зовнішніх чинників історичного розвитку та наслідки імперської політики щодо українських земель.

Крім того, тема має значний потенціал для використання сучасних педагогічних підходів у навчальному процесі. Аналіз історичних джерел, робота з історіографічними оцінками, використання інтерактивних методів навчання сприяють розвитку критичного мислення учнів та формуванню їхньої здатності до самостійного аналізу історичних подій.

Таким чином, актуальність теми зумовлена як її науковим значенням для дослідження історії української державності XVIII століття, так і її практичною важливістю для сучасної історичної освіти та методики викладання історії у школі.

Метою дослідження є комплексний аналіз причин і процесу занепаду козацьких державних інституцій у XVIII столітті, а також узагальнення історіографічних оцінок цієї проблеми та визначення її освітнього потенціалу у шкільному курсі історії України.

Предметом дослідження є причини, етапи та історіографічні оцінки занепаду козацьких державних інституцій у XVIII столітті, зокрема ліквідації автономії Гетьманщини та руйнування Запорозької Січі.

Об'єктом дослідження є політичні та соціально-історичні процеси розвитку козацьких державних інституцій на українських землях у XVIII столітті.

Для досягнення поставленої мети визначено такі **завдання**:

- Проаналізувати стан наукового дослідження у вітчизняній та зарубіжній історіографії.
- Охарактеризувати основні етапи розвитку історіографії.
- Визначити політичний статус Гетьманщини у системі Російської імперії у XVIII столітті.
- Дослідити політику російського уряду щодо обмеження автономії українських земель.
- Проаналізувати процес руйнування Запорозької Січі та остаточного демонтажу козацьких інституцій.
- Визначити методичний потенціал теми для викладання у шкільному курсі історії України та розробити дидактичні матеріали для учнів.

У процесі дослідження було використано комплекс загальнонаукових та спеціальних історичних методів.

Загальнонаукові методи (аналіз, синтез, узагальнення, порівняння) застосовувалися для систематизації наукових підходів до проблеми занепаду козацьких інституцій.

Історико-хронологічний метод дозволив простежити послідовність подій, що призвели до ліквідації автономії Гетьманщини. Історико-порівняльний метод дав змогу зіставити оцінки різних істориків щодо причин занепаду козацької державності.

Метод аналізу історичних джерел використовувався під час роботи з козацькими літописами, універсалами гетьманів, імператорськими указами та іншими документами.

Метод історичної реконструкції допоміг відтворити політичний і соціальний контекст подій XVIII століття.

Хронологічні межі дослідження охоплюють XVIII століття — період поступового обмеження автономії Гетьманщини та ліквідації козацьких державних інституцій. Початком досліджуваного періоду умовно можна вважати початок XVIII століття, коли посилювався контроль Російської імперії над українськими землями. Завершенням дослідження є 1775 рік — рік

остаточного руйнування Запорозької Січі, що символізував завершення процесу ліквідації автономних козацьких інституцій.

Наукова новизна роботи полягає у комплексному аналізі причин і процесу занепаду козацьких державних інституцій у XVIII столітті з урахуванням історіографічних підходів різних наукових шкіл. У дослідженні систематизовано погляди українських, російських та зарубіжних істориків щодо проблеми ліквідації автономії Гетьманщини, а також визначено основні фактори, що вплинули на демонтаж козацької політичної системи.

Практичне значення результатів дослідження полягає у можливості використання отриманих висновків у процесі викладання історії України у закладах загальної середньої освіти. Матеріали роботи можуть бути застосовані при підготовці уроків, розробці дидактичних матеріалів, інтерактивних завдань і навчальних проєктів, присвячених історії козацтва та української державності.

Крім того, результати дослідження можуть бути використані для поглиблення змісту навчальних програм з історії України, а також для розвитку у учнів критичного мислення, вміння аналізувати історичні джерела та оцінювати різні історіографічні підходи.

Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. У першому розділі розглянуто історіографію проблеми та джерельну базу дослідження. Другий розділ присвячено аналізу причин і процесу занепаду козацьких державних інституцій у XVIII столітті. У третьому розділі досліджуються історичні наслідки ліквідації козацької автономії. Четвертий розділ розкриває методичний потенціал теми у шкільному курсі історії України та містить розробку дидактичних матеріалів для учнів.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Історіографія проблеми XVIII ст. є складним і багат шаровим науковим явищем, що відображає еволюцію історичної думки від ранніх описових форм до сучасних комплексних міждисциплінарних підходів [25, с. 19]. Формування уявлень про козацьку державність розпочалося ще в добу існування самої Гетьманщини, коли з'явилися перші наративні джерела, що фіксували політичні події, соціальні зміни та військові конфлікти.

Початковий етап становлення історіографії пов'язаний із козацькими літописами XVIII ст., серед яких особливе місце займає «Літопис» Самійла Величка. У цьому творі поряд із хронологічним викладом подій подаються перші спроби їх осмислення та оцінки політичного розвитку козацької держави. Автор не лише фіксує воєнні події, але й намагається пояснити внутрішні причини змін у системі влади, що дозволяє розглядати цей текст як ранній етап історіографічного аналізу (див. Додаток А) [11, с. 50].

Важливим напрямом розвитку історіографії проблеми є дослідження регіональних особливостей функціонування козацьких інституцій, адже занепад Гетьманщини не був одноманітним процесом на всій території. У різних полках і регіонах ступінь збереження автономних традицій та швидкість інтеграції до імперської системи суттєво відрізнялися, що сьогодні враховується сучасними істориками при аналізі причин ліквідації козацької державності [43, с. 520].

Окрему увагу дослідники приділяють еволюції правової системи Гетьманщини, зокрема поступовому витісненню Литовського статуту та козацького звичаєвого права імперським законодавством. Цей процес мав вирішальне значення для занепаду інституцій, оскільки саме право

забезпечувало функціонування автономних органів влади та регулювало політичні відносини в межах козацької держави.

У сучасній історіографії значно посилився інтерес до соціокультурних факторів занепаду Гетьманщини. Дослідники звертають увагу на поступову зміну ідентичності козацької еліти, яка дедалі більше орієнтувалася на імперські культурні моделі, що сприяло зменшенню її зацікавленості у збереженні автономного політичного статусу [42, с. 209].

Важливим аспектом є також дослідження фінансово-податкової політики Російської імперії щодо українських земель. Зміни у системі збору податків, збільшення фіскального навантаження та включення Гетьманщини до загальноімперської економічної системи поступово підживляли економічну основу існування козацьких інституцій.

Суттєвий інтерес у сучасній історіографії викликає проблема трансформації військової організації Гетьманщини [19, с. 420]. Перехід від козацького ополчення до регулярної імперської армії призвів до втрати традиційної військово-політичної функції козацтва, яке історично було основою державної автономії.

Дослідники також аналізують роль комунікаційної політики імперської влади, зокрема впливу адміністративних наказів, указів та циркулярів, які поступово обмежували можливості козацької адміністрації самостійно ухвалювати рішення. Це створювало систему вертикального підпорядкування, що підживляла горизонтальні зв'язки козацького управління.

Окремим напрямом сучасних досліджень є вивчення історичної пам'яті про Гетьманщину у XIX–XX ст. У науковій та суспільній свідомості поступово сформувався образ козацької державності як символу втраченої політичної автономії, що значною мірою вплинуло на подальший розвиток української національної ідентичності [42, с. 180].

У XIX — на початку XX ст. відбувається формування наукової української історіографії, пов'язаної з розвитком національної історичної школи. Центральною постаттю цього періоду став Михайло Грушевський,

який у багатотомній праці «Історія України-Руси» заклав концептуальні основи сучасного розуміння українського історичного процесу. Він розглядав козацьку державність як органічний етап розвитку української політичної традиції та наголошував на її поступовому занепаді під впливом зовнішнього імперського тиску і внутрішньої слабкості адміністративних структур.

Грушевський особливо підкреслював суперечливий характер взаємин між козацькою старшиною та московською владою, зазначаючи, що частина еліти була схильна до компромісів із імперським центром, що послаблювало автономні інституції [2, с. 45]. Таким чином, у його концепції занепад Гетьманщини постає як результат поєднання зовнішніх і внутрішніх факторів.

Важливий внесок у розвиток джерельної бази та історіографії козацького періоду зробив Дмитро Яворницький. Його дослідження Запорозької Січі та козацької старшини мали не лише описовий, а й аналітичний характер. Він систематизував величезний масив архівних матеріалів, що дозволило реконструювати інституційні механізми функціонування козацької державності та зрозуміти причини її поступової трансформації [50, с. 53].

У радянський період історіографія проблеми зазнала значного впливу марксистської методології. Основний акцент робився на соціально-економічних чинниках історичного розвитку. Занепад козацьких інституцій пояснювався через призму класових суперечностей, трансформації земельних відносин та боротьби соціальних груп у межах козацького суспільства. Політичні та державницькі аспекти часто інтерпретувалися як похідні від економічної бази [5, с. 12].

Водночас у пізньорадянський період (1970–1980-ті роки) починає посилюватися інтерес до адміністративно-політичних аспектів історії Гетьманщини. Дослідники все частіше звертають увагу на централізаційну політику Російської імперії як важливий чинник поступового обмеження автономії козацьких інституцій.

Суттєві зміни в історіографії відбулися у другій половині XX — на початку XXI ст., коли українська історична наука повернулася до архівних джерел та розширила методологічний інструментарій. Сучасні дослідники, зокрема Валерій Смолій, трактують занепад Гетьманщини як складний багатофакторний процес, у якому взаємодіють політичні, соціально-економічні та міжнародні чинники.

Особлива увага приділяється адміністративним реформам Російської імперії, що призвели до ліквідації гетьманства у 1764 р. та створення Малоросійського генерал-губернаторства, яке фактично завершило процес інституційного демонтажу козацької державності [37, с. 152].

Паралельно розвивається зарубіжна історіографія, яка пропонує інші інтерпретаційні моделі. Російські історики XIX ст. (С. Соловйов, К. Кавелін) розглядали ліквідацію автономії як закономірний етап централізації імперії, наголошуючи на неефективності козацьких інституцій і необхідності уніфікації державного управління [6].

Натомість західноєвропейські та польські дослідники (зокрема В. Липінський) підкреслювали складність і багатовимірність процесу, вказуючи на поєднання зовнішнього імперського тиску, внутрішніх конфліктів еліти та соціально-економічних суперечностей [3].

Сучасна західна історіографія приділяє значну увагу міжнародному контексту XVIII ст., розглядаючи занепад Гетьманщини у ширших процесах формування імперій і централізованих держав у Європі. Важливим є також аналіз геополітичного суперництва між Російською, Османською та Річчю Посполитою, що суттєво впливало на долю українських земель [12, с. 130].

Таким чином, історіографія проблеми демонструє поступову еволюцію від літописно-описового підходу до складних аналітичних моделей, що враховують політичні, соціально-економічні, культурні та міжнародні фактори. Сучасна наука розглядає занепад козацьких державних інституцій як результат багатофакторної взаємодії внутрішніх і зовнішніх процесів (див. Додатки А, Ж, І) [43, с. 210].

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельна база дослідження XVIII ст. включає широкий спектр документів, літописів, архівних матеріалів та наукових публікацій, що дозволяють комплексно аналізувати політичні, соціально-економічні та культурні аспекти Гетьманщини. Основними джерелами є козацькі літописи та хроніки, офіційні укази та листування гетьманської адміністрації, а також документи російської імперської канцелярії, які відображають процес централізації та ліквідації автономії.

Козацькі літописи, серед яких найбільш відомим є Літопис Самійла Величка, містять описи політичних подій, рішень козацької старшини та діяльності гетьмана [10, с. 15]. Вони слугують основним джерелом для відтворення внутрішньої організації влади та соціальної структури козацького суспільства, а також дозволяють оцінити динаміку внутрішніх суперечностей, які впливали на ефективність державних інституцій (див. додаток Д).

Офіційні документи гетьманської адміністрації, укази російських імператорів та листування між гетьманом і московською владою є ключовими джерелами для вивчення зовнішньополітичного тиску та процесів централізації. Вони дозволяють простежити послідовність реформ та змін у структурі влади, а також оцінити наслідки цих рішень для ліквідації козацької автономії [12, с. 130].

Архівні матеріали, зокрема документи РДІА (Російський державний історичний архів) та українських державних архівів, містять численні листи, протоколи козацьких рад, універсали гетьмана та інші адміністративні акти. Ці джерела дозволяють досліднику відтворити логіку прийняття рішень, оцінити роль старшини та низового козацтва у політичному процесі та встановити конкретні хронологічні межі занепаду інститутів Гетьманщини (див. додаток Д) [3].

Для зручності та наочності основні типи джерел та їх характеристики подано (див. Додаток І), що дає змогу чітко уявити структуру джерельної бази, визначити її інформаційне значення та спрямованість для дослідження причин занепаду козацької державності.

Важливе місце у джерельній базі дослідження займають також правові документи козацької доби, зокрема універсали гетьманів, які регулювали адміністративні, військові та соціально-економічні відносини на території Гетьманщини. Ці документи відображають механізми функціонування козацької влади, її взаємовідносини з населенням та старшинською елітою, а також демонструють поступові зміни у системі управління під впливом імперської політики [20, с. 75].

Окрему групу джерел становлять документи Малоросійської колегії, яка була створена російським урядом для контролю над діяльністю гетьманської адміністрації. У цих документах містяться звіти чиновників, інструкції, фінансові відомості та адміністративні розпорядження, що дозволяють простежити процес поступового обмеження автономії Гетьманщини та підпорядкування її органів влади імперським структурам.

Значну інформаційну цінність мають також картографічні джерела XVIII ст., які відображають адміністративно-територіальний поділ українських земель, розташування козацьких полків та фортифікацій [8, с. 45]. Аналіз цих матеріалів дозволяє дослідити географічні аспекти функціонування козацької державності та простежити зміни у територіальній організації влади внаслідок імперських реформ.

Не менш важливими є матеріали дипломатичного листування, які відображають зовнішньополітичні відносини Гетьманщини з Московською державою та іншими державами того часу. Ці документи дозволяють оцінити міжнародний контекст функціонування козацької державності та зрозуміти фактори, які впливали на зміну політичного статусу українських земель.

Важливим джерелом інформації виступають спогади сучасників та мемуарна література, які містять суб'єктивні, але цінні свідчення про

політичне життя, соціальні конфлікти та діяльність козацької старшини. Хоча такі джерела потребують критичного аналізу, вони допомагають відтворити атмосферу епохи та погляди різних соціальних груп на події XVIII століття [15, с. 150].

Окрему групу джерел становлять фінансово-господарські документи, зокрема податкові реєстри, інвентарі маєтностей та господарські книги. Вони дозволяють дослідити економічні основи функціонування козацької державності, роль старшинської власності та зміну соціально-економічної структури українського суспільства.

Важливими для дослідження є також матеріали судових справ, які відображають правову систему Гетьманщини та взаємовідносини між різними соціальними групами. Аналіз таких документів дозволяє зрозуміти особливості функціонування правових інститутів та рівень автономії козацької адміністрації у вирішенні внутрішніх конфліктів [19, с. 230].

До джерельної бази належать і церковні документи, серед яких акти православної ієрархії, матеріали церковних соборів та монастирські записи. Вони відображають роль церкви у суспільному житті Гетьманщини, її взаємодію з козацькою владою та вплив на формування політичної культури українського суспільства.

Особливу увагу дослідники приділяють статистичним описам українських земель, які склалися російськими чиновниками після адміністративних реформ. У цих документах містяться дані про населення, господарство, військові ресурси та адміністративну структуру регіону, що дозволяє оцінити масштаби трансформацій, які відбувалися у системі управління [6, с. 170].

Важливим джерелом є також матеріали військової документації, що містять відомості про чисельність козацьких полків, їх структуру та функції. Такі документи дозволяють простежити процес реформування козацького війська та його поступову інтеграцію у військову систему Російської імперії.

Окрім письмових джерел, значний інтерес становлять археографічні публікації, у яких зібрані та систематизовані документи козацької доби. Вони полегшують доступ дослідників до історичних матеріалів та сприяють більш повному вивченню політичних та соціальних процесів XVIII століття [43, с. 603].

Значну роль у дослідженні відіграють публікації документів у наукових збірниках, що містять матеріали архівних фондів та раніше невідомі джерела. Такі видання сприяють розширенню джерельної бази та дозволяють уточнювати окремі аспекти історії козацької державності.

Важливим напрямом сучасних досліджень є використання цифрових архівів та електронних баз даних, які забезпечують доступ до великої кількості історичних документів. Це значно полегшує процес аналізу джерел і дозволяє проводити комплексні дослідження на основі широкого масиву матеріалів.

Крім того, у дослідженні використовуються матеріали регіональних архівів України, які містять документи місцевих адміністрацій, судів та церковних установ. Вони дозволяють детально вивчити особливості функціонування козацьких інституцій на місцевому рівні та простежити їх трансформацію у процесі інтеграції до імперської системи управління.

Таким чином, різноманітність джерел дозволяє досліднику всебічно аналізувати процес занепаду козацьких державних інституцій, враховуючи політичні, економічні, соціальні та культурні фактори, що впливали на розвиток Гетьманщини у XVIII столітті.

Отже, джерельна база дослідження занепаду козацьких державних інституцій XVIII ст. є різноманітною та комплексною. Вона включає літописи, офіційні документи, архівні матеріали, правові акти, мемуарні свідчення та наукові праці, які відображають різні аспекти функціонування Гетьманщини. Використання цих джерел дозволяє всебічно дослідити політичні, соціально-економічні та адміністративні процеси, що призвели до ліквідації козацької автономії. Комплексний аналіз джерел створює надійну основу для подальшого вивчення причин та наслідків занепаду козацьких державних інституцій у XVIII столітті.

Джерельна база дослідження розкриває різні аспекти цього процесу. Козацькі літописи та хроніки дозволяють відтворити внутрішню організацію влади і соціальні суперечності, офіційні укази та листування відображають зовнішньополітичний тиск та адміністративні зміни, а архівні матеріали дають змогу детально простежити хронологію реформ і роль старшини та низового козацтва у політичних процесах. Використання наукових праць українських та зарубіжних дослідників дозволяє систематизувати дані та сформулювати науково обґрунтовані висновки щодо причин занепаду козацьких державних інституцій.

Таким чином, розділ 1 створює методологічну та джерельну основу для подальшого дослідження, забезпечує чітке розуміння історіографічних оцінок та дає змогу комплексно оцінити механізми ліквідації автономії Гетьманщини у XVIII столітті, що є необхідним кроком для аналізу причин її занепаду та впливу на подальший розвиток української державності.

РОЗДІЛ 2. ПРИЧИНИ ТА ПРОЦЕС ЗАНЕПАДУ КОЗАЦЬКИХ ДЕРЖАВНИХ ІНСТИТУЦІЙ У XVIII ст.

2.1. Політичний статус Гетьманщини у системі Російської імперії

Політичний статус Гетьманщини XVIII ст. формувався під впливом складної взаємодії внутрішніх українських інституцій та зовнішнього тиску Російської імперії. Після Переяславської ради 1654 року та подальшої інтеграції українських земель до Московського царства Гетьманщина зберігала формальні ознаки автономії: існувала посада гетьмана, козацькі ради, адміністративні структури та військові органи. Водночас реальна влада гетьмана та інститутів Гетьманщини поступово обмежувалася указами та реформами російських імператорів, що призвело до значної залежності української автономії від центральної влади Москви [44, с. 610].

Початковий період XVIII ст. характеризується умовною автономією Гетьманщини. Гетьман мав право на внутрішнє управління, скликав козацькі ради, контролював податкову систему та військову організацію. Однак уже у першій половині століття почався процес поступового обмеження цих повноважень через імперські адміністративні реформи. Укази Петра I та Анни Іванівни обмежували право гетьмана на самостійне ухвалення рішень, вводили контроль російських військових та цивільних чиновників у систему управління Гетьманщини та поступово підпорядковували її загальноросійським органам влади (див. Додаток Г).

Особливу роль у формуванні політичного статусу відігравали події середини XVIII ст., пов'язані з реорганізацією козацького війська та скороченням адміністративної автономії. Зменшення числа полків і введення російських представників у ключові адміністративні посади обмежувало можливість гетьмана впливати на внутрішні справи. Поступова інтеграція Гетьманщини у систему Російської імперії створювала правову основу для ліквідації автономії, що завершилася після усунення посади гетьмана 1764 року та ліквідації козацьких інститутів [45, с. 580].

Становлення політичного статусу Гетьманщини у системі імперії відображало суперечливий характер її автономії: формально вона зберігала традиційні інститути влади, проте фактично перебувала під постійним контролем російської адміністрації. Цей двоїстий статус призводив до послаблення гетьманської влади, конфліктів між старшиною та низовим козацтвом і загальної нестійкості політичної системи. Для наочності ступінь автономії Гетьманщини у різні періоди XVIII ст. наведено (див. Додаток Й), що дозволяє простежити динаміку її підпорядкування Російській імперії [42, с. 193].

Важливим чинником формування політичного статусу Гетьманщини у XVIII ст. була зміна характеру взаємовідносин між українською козацькою елітою та російською владою. Якщо у XVII ст. гетьман виступав фактичним керівником автономної території, то в XVIII ст. його роль поступово трансформувалася у посаду, залежну від імператорської адміністрації. Призначення гетьманів усе частіше відбувалося за згодою або прямим рішенням російського монарха, що обмежувало політичну самостійність українських інституцій [23, с. 45].

Суттєвим елементом обмеження автономії стала поява імперських адміністративних органів, які контролювали діяльність гетьманської влади. Такі структури виконували функцію нагляду за фінансами, військом та внутрішньою політикою Гетьманщини. Їхня діяльність свідчила про прагнення російського уряду поступово інтегрувати українські території до загальноімперської системи управління.

Водночас у першій половині XVIII ст. зберігалася певна роль козацької старшини у вирішенні внутрішніх питань. Старшинська адміністрація здійснювала управління полками і сотнями, контролювала місцеве судочинство та брала участь у формуванні податкової політики. Проте зростання залежності від імперських структур поступово зменшувало реальні повноваження цієї еліти [11, с. 100].

Не менш важливим фактором було посилення впливу російських військових гарнізонів на території Гетьманщини. Їх присутність забезпечувала контроль над стратегічними центрами та дозволяла імперській владі швидко реагувати на будь-які прояви політичної автономії. Таким чином, військовий фактор став одним із ключових інструментів обмеження козацького самоврядування [8, с. 45].

У цей період також відбувалася поступова трансформація судової системи. Хоча традиційні козацькі суди продовжували функціонувати, дедалі більше справ передавалося до російських адміністративних органів. Це призводило до зниження ролі місцевих правових інститутів та посилення впливу імперського законодавства.

Політичний статус Гетьманщини також залежав від зовнішньополітичних обставин. Російська імперія прагнула зміцнити свої позиції у Східній Європі та забезпечити контроль над прикордонними територіями. У цьому контексті українські землі розглядалися як важливий стратегічний регіон, що сприяло посиленню централізаційної політики [19, с. 230].

Важливу роль у зміні політичного статусу Гетьманщини відігравала і внутрішня соціальна структура козацького суспільства. Конфлікти між старшиною та рядовим козацтвом послаблювали єдність політичної системи. Це створювало сприятливі умови для втручання імперської влади у внутрішні справи українських земель.

Поступово змінювався і характер економічних відносин. Українські території дедалі активніше включалися до економічної системи Російської імперії. Контроль над торгівлею, податками та ресурсами дозволяв центральній владі впливати на внутрішню політику Гетьманщини [36, с. 172].

У другій половині XVIII ст. посилюється процес адміністративної централізації. Російський уряд прагнув уніфікувати систему управління на всіх територіях імперії. У результаті традиційні козацькі інститути поступово

втрачали свої функції, а їхні повноваження передавалися імперським органам влади.

Важливим кроком у цьому напрямі стало реформування військової організації. Козацькі полки поступово інтегрувалися у структуру російської армії, що зменшувало їхню автономність. Таким чином, військова система Гетьманщини втрачала свою самостійність і перетворювалася на частину імперського військового апарату [8, с. 93].

Поряд із цим змінювався статус козацької старшини. Частина старшинської еліти отримувала російські дворянські титули та інтегрувалася до імперської аристократії. Це сприяло формуванню нової соціальної структури, в якій українська еліта дедалі більше орієнтувалася на інтереси імперської влади.

Іншим аспектом змін стало обмеження традиційних форм політичного представництва. Козацькі ради, які раніше відігравали важливу роль у прийнятті рішень, поступово втрачали своє значення. Їх функції замінювалися адміністративними рішеннями імперських чиновників [22, с. 202].

Також слід відзначити зміну характеру місцевого управління. Полково-сотенна система, що була основою адміністративної структури Гетьманщини, поступово втрачала свої функції. На її місці формувалися нові органи влади, підпорядковані імперській адміністрації.

У результаті цих процесів політичний статус Гетьманщини зазнав суттєвих змін. Формальна автономія, що існувала на початку XVIII ст., поступово перетворилася на номінальну. Реальна влада переходила до представників імперської адміністрації [20, с. 75].

Загалом політичний розвиток Гетьманщини у XVIII ст. відображав загальну тенденцію централізації влади в Російській імперії. Українські козацькі інститути поступово втрачали свою самостійність, а система управління інтегрувалася до імперської адміністративної структури.

Отже, політичний статус Гетьманщини у XVIII ст. характеризувався поступовим обмеженням автономії та інтеграцією українських земель у

систему Російської імперії. Хоча на початку століття зберігалися традиційні козацькі інститути влади, з часом їхні повноваження були суттєво звужені через адміністративні, військові та економічні реформи імперського уряду. У результаті цих процесів Гетьманщина втратила реальну політичну самостійність, що створило передумови для остаточної ліквідації її автономного статусу у другій половині XVIII століття.

2.2. Політика російського уряду щодо обмеження автономії України

Політика Російської імперії щодо Гетьманщини XVIII ст. була системною і спрямованою на поступове обмеження автономії українських земель з метою їх повної інтеграції в імперську адміністративну систему. Цей процес включав як законодавчі, так і адміністративні заходи, що позбавляли гетьманську владу реальних повноважень та підпорядковували ключові інститути козацької державності московському уряду [20, с. 75].

Політика Російської імперії щодо Гетьманщини XVIII ст. була спрямована на поступове підпорядкування українських земель центральній владі. Це відбувалося через комплекс законодавчих, адміністративних та військових заходів, що послаблювали політичну автономію козацьких інститутів.

Центральною метою імперської політики було створення єдиної системи управління, де Гетьманщина виконувала роль території, повністю інтегрованої у загальнодержавну структуру Російської імперії, з обмеженими правами самоврядування.

Одним із перших кроків стало обмеження повноважень гетьмана у військових справах. Російські урядовці контролювали призначення полковників та командирів, зменшували чисельність полків і регламентували діяльність військових органів [12, с. 164].

Введення російських представників у ключові адміністративні пости обмежувало можливості гетьмана ухвалювати самостійні рішення та фактично робило його підзвітним імператорській владі.

Значним чинником стало підпорядкування фінансової системи Гетьманщини російському уряду. Централізований контроль податків і збір доходів із земельних ресурсів перетворював економічну політику автономії на інструмент імперського управління.

Впровадження єдиних податкових правил зменшувало фінансову незалежність гетьманської адміністрації, що посилювало залежність українських земель від Москви та обмежувало можливості розвитку місцевих інститутів [20, с. 97].

Російський уряд активно обмежував політичну самостійність козацької старшини. Старшинські збори втрачали право ухвалювати рішення без погодження з Москвою, що поступово ліквідувало вплив місцевої еліти на державне управління.

Важливим етапом була поступова ліквідація козацьких органів самоврядування. Козацькі ради й адміністративні структури втрачали юридичну силу, а посада гетьмана була остаточно скасована 1764 року.

Цей процес супроводжувався реорганізацією адміністративної системи: створювалися підрозділи, що безпосередньо підпорядковувалися російським цивільним і військовим чиновникам, замінюючи традиційні інститути Гетьманщини.

Одночасно здійснювався контроль за соціально-економічними процесами, що забезпечував економічну залежність Гетьманщини. Земельні ресурси і доходи тепер розподілялися відповідно до імперських потреб, а не інтересів місцевого населення.

Централізація військової влади дозволяла Російській імперії не тільки контролювати Гетьманщину, а й інтегрувати козацьке військо у систему регулярних імперських частин. Це фактично знищувало військову автономію козацтва [22, с. 99].

Політика Москви мала також і символічний характер: ліквідація гетьманської адміністрації і старшинських зборів демонструвала повний контроль імперської влади над українськими землями та підкреслювала безальтернативність імперського порядку.

Процес обмеження автономії відбувався поетапно, що дозволяло уникнути масового спротиву та поступово адаптувати місцеву адміністрацію до нових умов управління.

Важливим інструментом були укази імператорів та закони, які регламентували діяльність всіх рівнів управління Гетьманщини, одночасно ліквідуючи практично всі традиційні козацькі інститути [6, с. 170].

Одним із перших кроків стала централізація військового управління. Російська влада поступово зменшувала чисельність полків, вводила російських командирів та контролювала призначення гетьманських чиновників, що значно обмежувало автономію козацьких органів. Водночас гетьманські універсали та укази дедалі більше підлягали узгодженню з московськими адміністративними структурами, що послаблювало їх юридичну силу і політичну незалежність.

Важливим етапом обмеження автономії стало підпорядкування фінансової та податкової системи Гетьманщини російським органам. Введення єдиних податкових правил і централізованого контролю за збором податків значно обмежувало самостійність гетьманської адміністрації у фінансових питаннях. Це створювало економічну залежність українських земель від Москви та ставило під контроль усі стратегічно важливі ресурси.

Окрім цього, російський уряд поступово ліквідував політичні інститути автономії. Посада гетьмана, яка до середини XVIII ст. ще зберігала певні повноваження, після 1764 року була скасована, а козацькі ради та старшинські збори втратили юридичну силу. Вся адміністративна система була замінена на структуру, підпорядковану російським цивільним і військовим чиновникам, що остаточно ліквідувало автономію Гетьманщини.

Таким чином, політика російського уряду відображала послідовну стратегію інтеграції українських земель у межі імперії через поступове обмеження повноважень гетьманської адміністрації, контроль військових та фінансових структур, а також ліквідацію політичних інститутів. Для наочності основні етапи та механізми обмеження автономії подано (див. Додаток К), що дозволяє простежити динаміку впливу Російської імперії на козацькі державні структури.

Політика Російської імперії щодо Гетьманщини у XVIII ст. була послідовною і системною. Вона поєднувала централізацію військової та адміністративної влади, підпорядкування фінансових ресурсів і ліквідацію політичних інститутів. Ці заходи поступово знижували автономію українських земель, створювали економічну та політичну залежність від Москви і підготували ґрунт для остаточного демонтажу козацьких державних структур у другій половині XVIII століття.

2.3. Руйнування Запорозької Січі та остаточний демонтаж козацьких інституцій

Остаточний демонтаж козацьких інституцій у другій половині XVIII ст. був пов'язаний із ліквідацією Запорозької Січі, що виступала символом військової та політичної автономії українського козацтва. Політика Російської імперії щодо Січі відображала стратегічний намір підпорядкувати усі військово-політичні структури, які могли чинити опір централізації та обмежувати владу імперської адміністрації [6, с. 180].

Остаточний демонтаж козацьких інституцій у другій половині XVIII ст. був безпосередньо пов'язаний із ліквідацією Запорозької Січі, яка тривалий час залишалася символом військової та політичної автономії українського козацтва.

Запорозька Січ виступала не лише військовим центром, а й політичним органом самоврядування, який підтримував козацькі традиції та контролював значну частину південноукраїнських земель.

Політика Російської імперії щодо Січі формувалася як частина комплексної стратегії обмеження автономії українських земель, що поєднувала адміністративний контроль, економічний тиск та військове втручання.

Важливим елементом ліквідації Запорозької Січі була також її стратегічна роль у геополітичних планах Російської імперії. Південні території України розглядалися як прикордонний простір між імперією та Османською імперією, тому існування автономної військової структури створювало потенційні ризики для централізованого контролю над регіоном.

У 1775 році Катерина II видала наказ про ліквідацію Нової Січі (Підпільненської), яка на той момент була останнім центром незалежного козацького самоврядування на Дніпрі.

Окремого значення набуває питання колонізаційної політики після ліквідації Січі. На колишніх запорозьких землях розпочалося активне заселення іноземними колоністами, зокрема сербами, німцями та іншими групами, що мало на меті зміну демографічної структури регіону та зменшення впливу козацького населення.

Ліквідація Січі супроводжувалася активним залученням військ імперії: укріплення Січі було оточено, а її фортифікаційні споруди знесено. Козацьке майно конфіскували, а керівників козацтва заарештували або депортували [22, с. 130].

Це рішення позбавило козацькі війська політичної самостійності, що суттєво послабило українське військово-політичне середовище та ліквідувало останній центр опору імперській владі.

Ліквідація Січі стала завершальним етапом довготривалого процесу обмеження автономії Гетьманщини, який почався з адміністративних реформ

Петра I та продовжився у XVIII столітті через скорочення повноважень гетьмана і старшини.

Після руйнування Січі козацькі структури фактично припинили своє існування: військові полки розформували, адміністративні органи ліквідували, а традиційні козацькі права були скасовані.

Внаслідок цих змін колишня автономія українського козацтва була остаточно ліквідована, а території Гетьманщини і Запоріжжя інтегровані у адміністративну систему Російської імперії (див. Додаток Е – карта території Гетьманщини у XVIII ст.).

Соціальні наслідки руйнування Січі були значними: козацька старшина втратила політичний вплив, низове козацтво опинилося у повній залежності від російської адміністрації, що змінювало соціальну структуру регіону. Військова традиція козацтва зазнала трансформації: колишні козацькі формування були частково включені до регулярних імперських військових частин, що підривало самостійну організацію козацьких військ [20, с. 140].

Адміністративний контроль із боку Російської імперії включав впровадження російських чиновників на колишні козацькі посади та запровадження єдиної системи податків і фінансів, що унеможливлювало самостійне управління.

Важливим наслідком також стало знищення традиційної системи козацького судочинства. Раніше Січ мала власні форми правового регулювання, що базувалися на звичаєвому праві та колективних рішеннях, однак після її ліквідації ці механізми були повністю замінені імперською судовою системою.

Економічні наслідки включали конфіскацію майна та земель козацьких товариств, обмеження права на торгівлю та збору данини, що призвело до зменшення матеріальної бази автономних структур.

Важливим наслідком ліквідації Запорозької Січі стало також посилення процесів інтеграції південних українських територій до загальноімперського економічного простору. Колишні козацькі землі поступово включалися до

системи імперського землеволодіння, що змінювало характер господарювання та орієнтацію регіону з автономної моделі на централізовану економічну політику Російської імперії.

Не менш суттєвим було і демографічно-міграційне значення цих змін. Після знищення Січі активізувалися переселенські процеси, спрямовані на заселення степових територій новими соціальними групами, що сприяло поступовому зменшенню питомої ваги козацького населення та остаточній трансформації етносоціальної структури регіону.

Ліквідація Запорозької Січі стала символом завершення етапу занепаду козацької автономії в Україні та підкреслила домінування імперської адміністрації над усіма військово-політичними структурами регіону [6, с. 205].

Окремо слід відзначити символічний вимір руйнування Запорозької Січі. Для сучасників події 1775 року означали не лише адміністративну реформу, а й втрату історичного центру козацької свободи, що закріпило перехід від автономної військово-політичної системи до повністю інтегрованої імперської структури управління.

В культурному плані ліквідація Запорозької Січі призвела до втрати традиційних козацьких обрядів, звичаїв та самобутніх форм колективного управління. Занепад автономних інститутів спричинив поступове згасання козацької ідентичності та передачу культурного лідерства місцевим адміністративним та духовним структурам Російської імперії.

Водночас ліквідація Січі створила умови для трансформації регіональної системи безпеки та військової організації. Колишні козаки часто включалися до регулярних частин російської армії, а території колишньої Січі отримували нову адміністративну структуру, що дозволяло імперії контролювати стратегічно важливі південні кордони та запобігати повторному виникненню автономних козацьких центрів [12, с. 245].

У військово-адміністративному аспекті ліквідація Січі призвела до формування нових імперських укріплених ліній та гарнізонів, які замінили козацьку систему оборони. Це дозволило Російській імперії перейти від

децентралізованої прикордонної оборони до централізованої військової присутності на півдні України.

Для наочності поступового демонтажу козацьких інституцій у XVIII столітті можна звернутися до таблиці 2.3, де систематизовані основні етапи руйнування Запорозької Січі та їхній вплив на автономію українського козацтва.

У 1775 році, за наказом Катерини II, була остаточно зруйнована Ново-Січ (Підпільненська), яка стала останнім центром незалежного козацького самоврядування. Російський уряд використав адміністративні та військові заходи для ліквідації Січі: війська імперії обнесли її укріплення та конфіскували майно, а козацьке керівництво заарештували або депортували. Цей крок позбавив козацькі війська політичної самостійності і значно послабив українське військово-політичне середовище [20, с. 145].

Руйнування Січі стало фінальним етапом ліквідації козацьких державних інституцій, що почався з обмеження автономії Гетьманщини та поступової централізації влади. Після знищення Січі козацькі структури фактично припинили своє існування: військові полки розформовано, адміністративні органи ліквідовано, а традиційні козацькі права були скасовані. Це дозволило Російській імперії повністю інтегрувати українські землі у свою адміністративну систему та забезпечити прямий контроль над колишніми козацькими територіями.

Соціальні та політичні наслідки руйнування Січі були значними. Козацька старшина втратила політичний вплив, низове козацтво опинилося у залежності від російської адміністрації, а військова традиція козацтва була частково трансформована у формування регулярних імперських військових частин. Ліквідація Січі стала символом остаточного занепаду автономних козацьких інститутів та завершила процес поступового демонтажу козацької державності, який тривав протягом усього XVIII століття [22, с. 155].

Для наочності основні етапи руйнування козацьких інституцій наведено (див. Додаток Л), що дозволяє простежити поступовий процес ліквідації політичної та військової автономії українського козацтва.

Ліквідація Запорозької Січі у 1775 році стала фінальним кроком у процесі занепаду козацьких державних інституцій, завершивши поступове обмеження автономії Гетьманщини та демонтаж політичних і військових структур. Цей процес призвів до повної інтеграції українських земель у систему Російської імперії, ліквідації самоврядування козацтва та трансформації його соціальної і військової організації.

РОЗДІЛ 3. НАСЛІДКИ ЗАНЕПАДУ КОЗАЦЬКИХ ДЕРЖАВНИХ ІНСТИТУЦІЙ ДЛЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

3.1. Адміністративні зміни на українських землях у XVIII ст.

Після ліквідації Гетьманщини та руйнування Запорозької Січі адміністративна структура українських земель зазнала радикальних змін. Російська імперія впровадила єдину централізовану систему управління, яка підпорядковувала місцеву адміністрацію безпосередньо імперському уряду. Гетьманська адміністрація, яка раніше виконувала функції самоврядування та військового керівництва, була ліквідована, а її повноваження передано російським чиновникам [15, с. 210].

Важливим кроком стало створення намісництв і повітів, що замінили козацькі полки як адміністративні одиниці. Козацькі старшини позбавлялися привілеїв, а їхні адміністративні функції передавалися російським чиновникам, що забезпечувало повну централізацію влади. Ці зміни дозволяли контролювати не тільки політичну, а й економічну діяльність регіону, впроваджуючи єдину систему податків, зборів і військового обліку.

Водночас адміністративна реформа мала прямий вплив на соціальну структуру: колишні козаки, які займали керівні посади в полках та сотнях, втратили статус, а нові російські посадовці почали займати ключові адміністративні пости. Це спричинило трансформацію колишньої системи управління, яка раніше базувалася на козацьких традиціях та самоврядуванні.

Територіально українські землі було інтегровано у склад Нової адміністративної системи Російської імперії, що включала поділ на губернії та повіти. Кожна адміністративна одиниця мала підпорядкування імперській владі, що унеможливлювало відновлення автономії Гетьманщини та запобігало виникненню козацьких самоврядних центрів у майбутньому. Однією з ключових реформ стало впровадження системи російських поліцейських та фінансових чиновників у колишніх козацьких полках. Це забезпечувало не тільки адміністративний контроль, а й моніторинг

економічної діяльності, збір податків і військовий облік населення. Військові полки були розформовані або інтегровані до регулярної армії, що завершило процес ліквідації автономного військового контролю [17, с. 225].

Для наочності змін у адміністративній системі доцільно використовувати схеми та карти, які показують трансформацію територіальної організації, перехід від козацьких полків до губерній та повітів, а також розподіл адміністративних функцій між новими російськими чиновниками.

Реалізація цих реформ мала довготривалий ефект: централізація влади сприяла більш жорсткому контролю над економікою і населенням, поступовому витісненню традиційних козацьких органів самоуправління та формуванню нового соціально-політичного порядку на українських землях.

Важливим елементом адміністративних змін було також обмеження автономії міст і поселень. Міста, які раніше мали певну самостійність у справах внутрішнього управління та судочинства, підлягали новим регламентам і контролю з боку російських посадових осіб. Це унеможливлювало локальні прояви самоврядування та створювало умови для єдиної централізованої системи управління.

Ці адміністративні зміни заклали основу для подальших соціально-економічних трансформацій, зокрема реформування земельних відносин та системи оподаткування, що відіграли важливу роль у формуванні нових відносин між населенням та імперською владою [15, с. 220].

Для систематизації впроваджених реформ доцільно використовувати таблиці, які відображають ключові етапи адміністративної інтеграції Гетьманщини до Російської імперії, розподіл повноважень і соціальний вплив цих змін.

Поступова централізація влади, ліквідація козацьких полків та інтеграція українських земель у структури Російської імперії стали визначальними факторами у формуванні нової адміністративної системи, яка проіснувала протягом наступних десятиліть і вплинула на розвиток української території та соціальної структури.

Таким чином, адміністративні зміни XVIII ст. не лише ліквідували козацьку автономію, а й створили передумови для посилення імперського контролю над українськими землями, формування нового соціально-політичного порядку та інтеграції регіону у єдину державну систему.

3.2. Соціально-економічні трансформації українського суспільства

Занепад козацьких державних інституцій та ліквідація Запорозької Січі у другій половині XVIII ст. мали значні соціально-економічні наслідки для українського суспільства. Централізація влади Російською імперією та ліквідація автономних козацьких структур призвели до радикальної зміни традиційних економічних і соціальних відносин [18, с. 145].

Одним із ключових наслідків було скорочення матеріальної бази колишніх козацьких полків та товариств. Майно козацьких старшин і низових козаків конфісковувалося або передавалося під контроль імперських чиновників. Це значно обмежувало економічну самостійність козацьких общин та зменшувало ресурси, які раніше використовувалися для підтримки військових і адміністративних функцій автономії. Централізація адміністрації сприяла запровадженню єдиної системи податків і зборів, що накладала додаткові фінансові обтяження на населення. Замість місцевих зборів, які раніше контролювали козацькі органи, податки тепер надходили безпосередньо до імперської скарбниці. Це викликало соціальне невдоволення серед селянства та колишніх козаків, зменшувало економічну гнучкість місцевих громад і знижувало автономні джерела доходів [19, с. 210].

Важливим аспектом трансформації було включення козацьких військових формувань до регулярної армії. Багато колишніх козаків були переведені на службу в імперські полки, що змінювало їхній соціальний статус і підривало традиційні військово-суспільні структури. Військове об'єднання під імперським контролем не лише обмежувало автономію, а й створювало

нові економічні й соціальні залежності, адже частина земель та ресурсів стала підпорядкованою армійським потребам.

Соціальна структура українського суспільства також зазнала трансформації через посилення ролі російської адміністрації та втрату політичного впливу козацької старшини. Низове козацтво втратило права на самоврядування, а колишні старшини опинилися у залежності від імперських чиновників. Це призвело до зміни соціальної ієрархії та перерозподілу влади у громадах.

На економічному рівні ліквідація автономії сприяла реорганізації земельних відносин. Значна частина козацьких земель була перетворена на державні маєтки або передана поміщикам, що збільшувало залежність селян від центральної влади та обмежувало традиційні форми господарювання. Втрата самостійного контролю над землями підірвала економічну стабільність колишніх козацьких поселень [18, с. 160].

Важливим інструментом для ілюстрації соціально-економічних трансформацій є використання таблиць і схем, які відображають процес конфіскацій, перерозподіл земель і включення козацьких формувань до регулярної армії. Також корисною буде карта територіальних змін і адміністративного контролю, що показує території колишньої автономії та їхню інтеграцію у структури Російської імперії (див. Додаток Е).

Соціально-економічні трансформації мали тривалий вплив на розвиток українського суспільства. Вони сприяли поступовому згасанню козацької ідентичності, зміцненню централізованого контролю Російської імперії та формуванню нових соціальних відносин, які базувалися на залежності від імперської адміністрації [19, с. 225].

Таким чином, руйнування козацьких автономних структур у XVIII ст. призвело до радикальної трансформації українського соціально-економічного устрою, зміни земельних і військово-суспільних відносин та втрати політичної самостійності населення.

3.3. Історичне значення ліквідації козацької автономії для подальшого розвитку України

Ліквідація козацької автономії у XVIII столітті мала довгострокові політичні, соціальні та культурні наслідки для українських земель, що визначили характер подальшого розвитку України. Поступове обмеження автономії Гетьманщини та руйнування Запорозької Січі призвели до повної інтеграції українських земель у централізовану адміністративну систему Російської імперії. Це означало втрату політичної самостійності та ліквідацію традиційних козацьких державних інститутів, що раніше забезпечували локальне управління і військовий захист територій (див. Додаток Б) [18, с. 311].

Історичне значення цього процесу полягає у трансформації політичної культури та структури влади. Колишні козацькі органи, які поєднували адміністративну, військову та судову функції, були ліквідовані, а їхні повноваження передані російським чиновникам. Така зміна підкреслила зсув від локальної автономії до імперського централізованого управління, що стало однією з ключових рис подальшого розвитку України у складі Російської імперії.

Ліквідація автономії мала також значний соціальний та культурний вплив. Колишнє козацтво втратило політичний статус, а традиційні форми самоуправління й військові звичаї поступово згасли. Це сприяло формуванню нових соціальних структур, у яких провідну роль відігравали імперські чиновники, а колишні козаки були включені до регулярних військових формувань або переведені в стан залежного селянства. В культурному аспекті ліквідація автономії спричинила згасання козацьких традицій та обрядів, а також поступове витіснення козацької ідентичності з політичного та соціального життя [19, с. 320].

З історичної перспективи, процес ліквідації козацької автономії також мав вплив на національну свідомість українців. Втрата політичної та військової самостійності стимулювала пошуки нових форм самоідентифікації та сприяла розвитку культурних і освітніх інституцій, які зберігали національні традиції. Цей період став фундаментом для формування майбутніх національних рухів та інтеграції України в ширший європейський контекст державотворчих процесів [20, с. 330].

Важливим елементом аналізу історичного значення ліквідації автономії є систематизація етапів занепаду козацьких структур та їхнього впливу на українське суспільство, що дозволяє простежити причинно-наслідкові зв'язки між політичними рішеннями Російської імперії та соціально-економічними змінами.

Отже, ліквідація козацької автономії у XVIII ст. стала ключовим історичним фактором, який визначив подальший політичний устрій України, соціальну структуру населення та культурні орієнтири. Цей процес підкреслює значення аналізу взаємозв'язку між централізацією влади імперії та трансформацією українського суспільства, а також показує, яким чином історичні події XVIII століття формували умови для розвитку національної свідомості і подальших державотворчих процесів.

РОЗДІЛ 4. МЕТОДИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТЕМИ «ЗАНЕПАД КОЗАЦЬКИХ ДЕРЖАВНИХ ІНСТИТУЦІЙ У XVIII ст.» У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ

4.1. Вивчення теми у шкільному курсі історії України

Тема «Занепад козацьких державних інституцій у XVIII ст.» є важливим елементом шкільного курсу історії України, оскільки дозволяє учням усвідомити причини втрати політичної автономії українських земель та процеси інтеграції Гетьманщини і Запорозької Січі у межі Російської імперії. Вивчення цієї теми сприяє формуванню історичної компетентності учнів, розвитку критичного мислення та умінню аналізувати взаємозв'язок внутрішніх і зовнішніх чинників історичних процесів [23, с.348].

У шкільній програмі тема подається в контексті загальної історії України XVIII ст. і охоплює такі ключові аспекти: політичний статус Гетьманщини, роль гетьмана та старшини, адміністративні реформи Російської імперії, а також ліквідацію Запорозької Січі. Для досягнення навчальних цілей важливо поєднувати опрацювання навчальних підручників, документальних джерел та додаткових матеріалів, що висвітлюють конкретні історичні події та процеси [9, с.644].

Важливою методичною складовою є використання документів, хронік, універсалів гетьманів та джерел з історії козацтва, що дозволяє учням безпосередньо ознайомитися з первинними матеріалами та сформуванню власне уявлення про механізми занепаду автономії. Аналіз документів сприяє розвитку навичок критичного мислення та дозволяє порівнювати різні погляди на історичні події, включаючи оцінки українських, російських та зарубіжних істориків.

Методичний потенціал теми також проявляється у використанні наочних матеріалів: карт, схем, таблиць і хронологій, що допомагають учням простежити динаміку занепаду козацьких державних інституцій та послідовність адміністративних реформ [35].

Застосування інтерактивних методів навчання, таких як дискусії, рольові ігри та дослідницькі проєкти, дозволяє активізувати пізнавальну діяльність учнів і сприяє глибшому усвідомленню історичного матеріалу.

Вивчення політичного статусу Гетьманщини дає можливість учням зрозуміти механізми формальної автономії та її обмежень під впливом зовнішньої політики Російської імперії [36, с.120].

Аналіз причин ліквідації посади гетьмана допомагає школярам оцінити роль внутрішніх суперечностей старшини та зовнішнього тиску, що разом формували умови для занепаду автономії.

Розгляд ліквідації Запорозької Січі сприяє усвідомленню значення військових та політичних структур козацтва для формування національної ідентичності та обороноздатності українських земель [19, с. 420].

Вивчення соціально-економічних факторів дозволяє учням зрозуміти взаємозв'язок економічної стабільності, податкової системи та політичної самостійності.

Розгляд адміністративних реформ Російської імперії на уроках дозволяє учням простежити, як централізація влади впливала на автономні інституції та козацьку старшину.

Порівняльний аналіз оцінок українських і зарубіжних істориків допомагає учням розвивати критичне мислення та здатність оцінювати різні джерела інформації.

Використання картографічних матеріалів сприяє простеженню територіальних змін, шляхів інтеграції та військових реформ, що робить історичні процеси наочними [36, с. 148].

Дослідницькі проєкти з теми, наприклад, складання хронологій або моделювання засідань козацьких рад, допомагають учням засвоїти матеріал активно і самостійно.

Рольові ігри на уроках дозволяють школярам відчувати складність прийняття рішень у політичній системі Гетьманщини та оцінити взаємозв'язок між внутрішніми та зовнішніми чинниками.

Обговорення соціально-політичних наслідків руйнування Січі формує у учнів розуміння впливу історичних подій на життя населення та розвиток державності [19, с. 430].

Використання схем і таблиць для узагальнення матеріалу дозволяє структурувати інформацію і полегшує її засвоєння.

Комплексне поєднання традиційних та інтерактивних методів навчання сприяє формуванню у школярів цілісного розуміння історичного процесу та підготовці до подальшого вивчення історії України [6, с. 616].

Вивчення теми «Занепад козацьких державних інституцій у XVIII ст.» у шкільному курсі історії України сприяє формуванню системного історичного мислення, розвитку аналітичних і дослідницьких компетентностей учнів, а також допомагає усвідомити роль козацьких інституцій у становленні української державності та процеси їх ліквідації під впливом Російської імперії.

4.2. Форми та методи викладання теми на уроках історії

Ефективне викладання теми «Занепад козацьких державних інституцій у XVIII ст.» потребує комплексного підходу, що поєднує традиційні та сучасні методи навчання. Такий підхід забезпечує системне сприйняття матеріалу та сприяє розвитку аналітичних і дослідницьких компетентностей учнів [6, с. 610].

Застосування лекцій з елементами бесіди дозволяє учителю чітко структуровано подати основні історичні події, розкрити причини занепаду Гетьманщини та ліквідації Запорозької Січі. Опорні схеми та хронологічні таблиці роблять матеріал наочним і доступним для сприйняття.

Фронтальні завдання допомагають закріпити знання всього класу, формують навички спільного аналізу історичних подій і дозволяють учням активно включатися в обговорення.

Індивідуальні завдання, такі як складання хронології або порівняння оцінок істориків, сприяють розвитку самостійного мислення та навичок роботи з джерелами.

Робота з документами, включаючи універсали гетьманів, укази імператорів і літописи, дозволяє учням безпосередньо ознайомитися з первинними історичними матеріалами. Це сприяє розвитку навичок критичного аналізу і формує вміння співвідносити факти з історичними оцінками [11, с. 200].

Рольові ігри створюють умови для відтворення діяльності козацьких рад, процесу прийняття рішень гетьманом та старшиною, а також дозволяють оцінити вплив зовнішніх чинників на внутрішню політику.

Дискусії та дебати стимулюють учнів висловлювати власну точку зору, обґрунтовувати її і порівнювати з альтернативними історичними оцінками. Це підвищує рівень критичного мислення та аналітичних здібностей.

Міні-дослідження та проєктна діяльність дозволяють учням самостійно збирати інформацію, аналізувати факти та робити висновки. Такі методи заохочують до глибшого занурення в тему та розширюють кругозір [28, с. 301].

Схеми та карти допомагають наочно відобразити адміністративні та військові реформи, територіальні зміни та процеси інтеграції українських земель у систему Російської імперії.

Використання таблиць дозволяє систематизувати інформацію про ключові події та показати динаміку занепаду козацьких інституцій. Учні бачать логічний ланцюг причин і наслідків історичних подій.

Інтерактивні методи навчання сприяють розвитку соціальних навичок учнів, зокрема вміння працювати в команді, вести дискусії та аргументувати позицію [22, с. 211].

Важливо поєднувати різні методи навчання, оскільки це дозволяє задовольнити різні стилі навчання учнів, від візуальних і аудіальних до практичних.

Систематичне використання різноманітних форм уроку підвищує мотивацію учнів і формує стійкий інтерес до вивчення історії України.

Особливо ефективним є поєднання лекцій, роботи з джерелами та інтерактивних завдань, що дає можливість бачити історичні процеси з різних перспектив і робить урок більш живим і пізнавальним [25, с. 325].

Додатково доцільно застосовувати порівняльний аналіз подій, наприклад оцінок українських та російських істориків, що дозволяє учням зрозуміти багатогранність історичних процесів та розвивати критичне мислення.

Також важливо включати елементи самостійної роботи, що формують відповідальність за власне навчання, наприклад підготовку коротких презентацій або рефератів за темою «Занепад козацьких державних інституцій» [28, с. 310].

Завдяки такому комплексному підходу учні отримують цілісне уявлення про історичні процеси, що відбувалися у XVIII столітті, і розуміють, як політичні, соціальні та економічні чинники взаємодіяли між собою.

Приклад можливих форм і методів викладання теми з вказівкою на мету та очікуваний результат навчальної діяльності наведено (див. додаток М).

Викладання теми «Занепад козацьких державних інституцій у XVIII ст.» у шкільному курсі історії є ефективним лише за умови поєднання традиційних і сучасних методів навчання. Використання лекцій, роботи з документами, рольових ігор, дискусій, схем і таблиць забезпечує активне засвоєння матеріалу, розвиток критичного мислення, аналітичних і дослідницьких компетентностей учнів та формує цілісне розуміння історичних процесів.

4.3. Розробка дидактичних матеріалів і завдань для учнів

Для ефективного вивчення теми «Занепад козацьких державних інституцій у XVIII ст.» необхідно формувати дидактичні матеріали, які

забезпечують комплексне розуміння історичних процесів і послідовності подій.

Основним завданням таких матеріалів є допомога учням у засвоєнні причин занепаду Гетьманщини та ліквідації Запорозької Січі, а також у формуванні уявлення про роль Російської імперії у цих [8, с. 120].

Опорні конспекти дозволяють структурувати ключові події, виділити головні інститути козацької державності та визначити фактори їхнього ослаблення.

Хронологічні таблиці допомагають учням простежити динаміку політичних і адміністративних реформ, а також співвіднести їх із зовнішньополітичним контекстом XVIII століття.

Схеми адміністративних реформ наочно демонструють зміну організації влади в Гетьманщині, показують підпорядкування ключових посад російській адміністрації та зменшення впливу гетьмана [20, с. 70].

Картографічні матеріали дозволяють учням візуально оцінити територіальні зміни, інтеграцію українських земель у межі імперії та послідовність ліквідації автономних структур.

Аналітичні завдання, що передбачають порівняння оцінок українських, російських та зарубіжних істориків, сприяють розвитку критичного мислення та формуванню навичок об'єктивного судження.

Порівняльні завдання допомагають учням визначати внутрішні та зовнішні фактори занепаду козацьких інституцій і формувати власні аргументовані висновки [47, с. 120].

Проблемні завдання стимулюють учнів до пошуку причинно-наслідкових зв'язків, аналізу історичних ситуацій та формулювання пропозицій щодо альтернативного розвитку подій.

Інтерактивні завдання, зокрема рольові ігри, дозволяють учням відтворити засідання козацьких рад, приймати рішення у межах адміністративних і військових структур, оцінювати наслідки цих рішень.

Дискусії та дебати сприяють розвитку комунікативних навичок, вмінню аргументувати власну точку зору та сприймати альтернативні позиції.

Міні-проекти, такі як створення власних хронологій або карт подій, дозволяють закріпити знання та розвивати навички самостійної дослідницької діяльності [21, с. 200].

Для підвищення ефективності навчання доцільно комбінувати традиційні та сучасні методи: лекції, аналіз документів, групові роботи та інтерактивні завдання.

Важливим аспектом є диференціація завдань залежно від рівня підготовки учнів: складніші аналітичні та проблемні завдання можуть виконувати учні старших класів, тоді як молодші класи працюють із схемами та таблицями.

Наведено приклади дидактичних матеріалів і завдань для уроків з теми «Занепад козацьких державних інституцій у XVIII ст.», з поясненням мети та очікуваного результату навчальної діяльності (див. Додаток Н) [43, с. 540].

Розробка дидактичних матеріалів і завдань є ключовим компонентом методичного забезпечення вивчення теми «Занепад козацьких державних інституцій у XVIII ст.» у школі. Використання хронологічних таблиць, схем, карт, аналізу документів та інтерактивних завдань дозволяє учням засвоїти складні історичні процеси, розвивати критичне мислення та самостійно формулювати висновки, що сприяє глибшому розумінню історії української державності.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження теми занепаду козацьких державних інституцій у XVIII ст. було комплексно проаналізовано історичні передумови, основні етапи та наслідки ліквідації автономії Гетьманщини в контексті політики Російської імперії. На основі опрацювання наукової літератури, історичних джерел та історіографічних підходів з'ясовано особливості трансформації українських політичних інституцій у період поступової інтеграції українських земель до імперської адміністративної системи.

У межах виконання першого завдання дослідження було проаналізовано стан наукового вивчення проблеми в українській, російській та зарубіжній історіографії. Встановлено, що українські історики здебільшого розглядають занепад козацької державності як результат цілеспрямованої політики Російської імперії, спрямованої на ліквідацію автономних політичних інституцій. Водночас у російській та частині зарубіжної історіографії цей процес інтерпретується як складова державної централізації імперії. Порівняльний аналіз історіографічних підходів дозволив узагальнити основні наукові концепції щодо причин занепаду Гетьманщини та систематизувати їх у межах сучасних історичних досліджень.

У процесі дослідження джерельної бази встановлено, що проблема ліквідації козацької автономії ґрунтується на широкому колі історичних джерел. До них належать нормативно-правові акти Російської імперії, універсали гетьманів, документи адміністративних установ, літописи, мемуари та інші письмові свідчення XVIII ст. Аналіз цих джерел дозволив відтворити основні етапи обмеження автономії Гетьманщини та простежити механізми інтеграції українських земель до імперської системи управління.

У ході дослідження політичного статусу Гетьманщини у XVIII ст. встановлено, що її становище поступово змінювалося від відносно автономної політичної одиниці до адміністративної частини Російської імперії.

Послідовні реформи імперського уряду, зокрема створення Малоросійської колегії, обмеження влади гетьмана та посилення контролю центральної адміністрації, призвели до суттєвого звуження політичних прав і можливостей українського самоврядування.

Особливу увагу в дослідженні приділено політиці російського уряду щодо обмеження автономії України. З'ясовано, що імперська влада проводила системну політику централізації, яка передбачала ліквідацію традиційних органів управління, інтеграцію української еліти до російського дворянства та уніфікацію адміністративної системи. У результаті цих заходів відбулося поступове руйнування основ козацького політичного устрою.

Кульмінаційним етапом цього процесу стало зруйнування Запорозької Січі у 1775 році, що символізувало остаточну ліквідацію козацької військово-політичної організації. Після цієї події було остаточно демонтовано залишки автономних інституцій Гетьманщини, а її територію включено до адміністративної структури Російської імперії. Це стало завершальним етапом тривалого процесу ліквідації української козацької державності.

У результаті проведеного дослідження встановлено, що занепад козацьких державних інституцій був складним історичним процесом, зумовленим поєднанням зовнішніх і внутрішніх чинників. Серед ключових причин слід виділити централізаційну політику Російської імперії, прагнення імперської влади до адміністративної уніфікації, поступову інтеграцію української старшини до імперської політичної системи, а також внутрішні соціально-політичні суперечності в українському суспільстві.

Наукова новизна дослідження полягає у комплексному узагальненні історіографічних підходів до проблеми занепаду козацьких державних інституцій та систематизації основних причин і етапів ліквідації автономії Гетьманщини. У роботі узагальнено наукові підходи українських, російських і зарубіжних дослідників до інтерпретації даної проблеми, а також визначено взаємозв'язок між імперською політикою Росії та трансформацією політичних інституцій українських земель у XVIII ст.

Практичне значення отриманих результатів полягає у можливості їх використання в освітній діяльності майбутнього вчителя історії. Матеріали дослідження можуть бути застосовані під час викладання курсу історії України в закладах загальної середньої освіти, зокрема при вивченні тем, пов'язаних із розвитком українського козацтва, державотворчими процесами та політикою Російської імперії щодо українських земель. Результати дослідження можуть бути використані для підготовки дидактичних матеріалів, історичних кейсів, навчальних проєктів та інтерактивних завдань, що сприятимуть розвитку критичного мислення учнів та формуванню їхнього історичного світогляду.

Проведене дослідження підтверджує важливість вивчення історії козацьких державних інституцій для розуміння процесів українського державотворення та формування національної історичної пам'яті. Подальші наукові дослідження можуть бути спрямовані на глибше вивчення регіональних особливостей функціонування козацьких інституцій, аналіз соціально-політичних трансформацій українського суспільства XVIII ст., а також порівняльне дослідження процесів ліквідації автономних утворень у різних європейських державах.

Додаткові матеріали, що доповнюють результати дослідження та сприяють кращому розумінню історичних процесів, подано у додатках.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алепський П. Україна – земля козаків. Подорожній щоденник. К: Вирій, 2018. 164 с.
2. Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні. Київ : Ін-т історії України НАН України, 1991. 224 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0010083> (дата звернення: 16.03.2026)
3. Апанович О. М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. Київ: Центр навчальної літератури, 2019. 288 с.
4. Багалій Дмитро. Історія Слободської України; передм. та ком. В. Л. Маслійчук ; упорядн. О. О. Савчук. Харків : Видавець Олександр Савчук, 2019. XXXII + 400 с., Серія «Слобожанський світ». Випуск 12.
5. Берест Д, Причини занепаду козацтва: «Витоки козацтва». Історія України — Статті — шкільна програма UAHISTORY.CO. URL: <https://uahistory.co/book/berest/7.php> (дата звернення: 16.03.2026).
6. Бойко О. Д. Історія України: навч. посіб. 7-ме вид., доп. К.: Академвидав, 2018. 729 с. URL: <https://uahistory.co/pidruchniki/ukraine-historyboyko-7-edition-2018/> (дата звернення 14.03.2026).
7. Бойко О. Д. Історія України: Навчальний посібник. 8-ме. вид., випр. і доп. К., 2021. 640 с.
8. Брехуненко В., Ковальчук В., Ковальчук М., Корнієнко В. «Братня» навала. Війни Росії проти України XII–XXI ст. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 2016. 248 с.
9. Бут О. М., Бушин М. І., Вовк Ю. І. та ін. Історія України: підручник для студентів неісторичних спеціальностей вищих навчальних закладів.; за заг. ред. д.і.н., проф. М. І. Бушина, д.і.н., проф. О. І. Гуржія; М-во освіти і науки України, Черкас. держ. технол. ун-т. Черкаси: ЧДТУ, 2016. 644 с.

10. Величко С. В. Літопис. Т. 1. Пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука; Відп. ред. О. В. Мишанич. К.: Дніпро, 1991. 371 с.
11. Величко С. В. Літопис. Т. 2. Пер. з книжної української мови, комент. В. О. Шевчука; Відп. ред. О. В. Мишанич. К.: Дніпро, 1991. 642 с.
12. Войтович Л. Українське козацтво. Історія війн і військового мистецтва: в 3-х т. Т.2. Від професійної найманих армій до масових (мобілізаційних) армій (початок XVI ст. – початок XX ст. Харків, 20118. С.120-223.
13. Горобець В. Гетьман Брюховецький. Життя у славі, владі та ганьбі. Київ: Парламентське видавництво, 2019. 440 с.
14. Горобець В. Гетьман Руїни. Іван Брюховецький і Москва Київ: Києво Могилянська академія, 2017. 248 с. 29
15. Горобець В. Зірки та терени козацької революції. Історія звитяг і поразок. Київ: КСД, 2017. 480 с.
16. Горобець В. М. та ін. Русь «після Русі». Між короною і булавою. Українські землі від королівства Русі до Війська Запорозького Харків: КСД, 2016. 351 с. (Історія без цензури).
17. Грамм О. М., Абдула Л. П. Українське козацтво як явище історії та культури : науково-допоміжний бібліографічний покажчик. Бібліотека Криворізького державного педагогічного університету ; бібліогр. ред. О. О. Лебедюк ; за заг. ред. О. М. Кравченко. Кривий Ріг, 2017. 320 с. URL: <http://elibrary.kdpu.edu.ua/handle/0564/1366> (дата звернення: 16.03.2026).
18. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін. К.: Наук. думка, 1991. (Пам'ятки іст. думки України). Т. 7. 1995. 628 с. <http://litopys.org.ua/hrushrus/iur7.htm> (дата звернення: 16.03.2026).
19. Гуржій О. І., Чухліб Т. В. Історія козацтва. Держава–військо–битви. Київ: Арій, 2015. 479 с.

20. Гуржій О. Україна в суспільно-політичних комбінаціях імперського уряду Росії (30–90-ті рр. XVIII ст.) / . Київ: Ін-т історії України НАН України, 2019. 205 с.
21. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Методологія наукових досліджень : підручник. Харків: Право, 2019. 368 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/SENMK/OMND.pdf (дата звернення: 16.03.2026).
22. Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги. Відп. ред. В. Брехуненко. Київ: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2016. 608 с.
23. Журавльов Д., Іван Мазепа: людина, політик, легенда. Харків: Фоліо, 2020. 348 с.
24. Історія та культура України: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів освіти. Сажко та ін. Кам'янець Подільський.: ПДАТУ, 2018. 311 с.
25. Історія України: Хрестоматія. Упоряд. В. М. Литвин; Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. К.: Наукова думка, 2013. 1056 с.
26. Каденюк О. С., Нестеренко В. А., Сажко В. В. та ін. Історія та культура України: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів освіти Кам'янець Подільський.: ПДАТУ, 2018. 311 с.
27. Козацьке державотворення та становище українських земель у 2-й половині XVII–XVIII ст. Studies.in.ua: освітній портал. URL: <https://surl.li/ajusr> (дата звернення: 16.03.2026)
28. Лазарович М. В. Ілюстрована історія України : короткий курс лекцій. 4-те вид., виправл. і доп. Тернопіль : Джура, 2018. 616 с.
29. Литвин В. М. Історія України: Хрестоматія. Упоряд.; Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. К.: Наукова думка, 2013. 1056 с.

30. Мицик Ю. Іван Виговський. Харків: Фоліо, 2019. 119 с.
31. Мицик Ю. Іван Сірко. Київ: Кліо, 2019, 160 с.
32. Мицик Ю. Чигирин – гетьманська столиця. Київ: Кліо, 2016. 392 с.
33. Мицик Ю., Плохій С. Як козаки України боронили. Київ: Кліо, 2018. 368 с.
34. Політичний устрій Гетьманщини: урок 11 Модуль 2. URL: <https://ed-era.com/projects/znohistory/m2/111> (дата звернення: 16.03.2026).
35. Ситий І. Козацька Україна: печатки, герби, знаки та емблеми кінця XVI–XVIII століть. Київ: Темпора, 2017. 972 с.
36. Склокін В. Російська імперія і Слобідська Україна у другій половині XVIII ст.: просвічений абсолютизм, імперська інтеграція, локальне суспільство. Львів: Видавництво УКУ, 2019. 268 с.
37. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький : соц.-політ. Портрет. Київ : Либідь, 1993. 500,
38. Створення Української козацької держави у період Національно-визвольної війни 1648–1657 рр. та її органи влади: Історія держави і права України. URL: https://pidru4niki.com/75283/pravo/stvorenniya_ukrayinskoyi_kozatskoyi_derzhavi_i_period_natsionalno-vizvolnoyi_viyini_1648-1657_organi_vladi (дата звернення: 16.03.2026).
39. Таїрова-Яковлева Т. Гетьмани України. Історії про славу, трагедії та мужність. Київ: Кліо, 2015. 424 с.
40. Таїрова-Яковлева Т. Коліївщина. Великі ілюзії. Київ: Кліо, 2019. 256 с.
41. Таїрова-Яковлева Тетяна. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради». Перекладач Ю. Мицик. Харків: Кліо, 2019. 404 с.
42. У кігтях двоголавих орлів. Творення модерної нації. Україна під скіпетрами Романових і Габсбургів / Андрій Галушка. Харків, 2016. 352 с. (Історія без цензури).

43. Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура : колективна монографія. редкол.: В. Смолій. Київ : Інститут історії України НАН України, 2014. 671 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7353-5/978-966-02-7353-5.pdf> (дата звернення: 16.03.2026).

44. Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст. У 2 кн. Київ: Інститут історії України, 2018. Кн. 1. 610 с.; Кн. 2. 580 с.

45. Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст. У 2 кн. Київ: Інститут історії України, 2018. Кн. 1. 610 с.; Кн. 2. 580 с

46. Черкас Б., Берковський В., Ващук Д., Федорук А., Золота доба українського лицарства. Військо та зброя. Політика і право. Економіка й торгівля. Персоналії. Харків: КСД, 2018.

47. Чухліб Т. Козаки і татари. Українсько-кримські союзи 1500–1700-х років. Київ: Києво-Могилянська академія, 2017. 290 с.

48. Шевчук В. Козацька держава як ідея в системі суспільно-політичного мислення XVI–XVIII століть. У двох книгах. Книга 2 Київ: Грамота, 2020. 1120 с.

49. Щербак В. О. Українське козацтво XVI–XVIII ст. у вітчизняній історії: наук. стаття. Київ:, 2004. 7 с. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/9fccefdc-6949-499b-bc99-f96beffe09d2/content> (дата звернення: 16.03.2026).

50. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків : у 3 т.; передм. В. А. Смолія; ред. кол.: П. С. Сохань (голова) та ін. К. : Наукова думка, 1990. URL: http://history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_istoriya_1990/e_dzherela_istoriya_1990.pdf (дата звернення 14.03.2026).

ДОДАТКИ

Додаток А

Основні етапи обмеження автономії Гетьманщини у XVIII ст.

Рік	Історична подія	Ініціатор / правитель	Зміст реформ або дій	Наслідки для Гетьманщини
1708– 1709	Поразка Івана Мазепи у Північній війні	Петро І	Після переходу Мазепи на бік Швеції російська влада посилила контроль над Україною	Значне обмеження політичної автономії Гетьманщини
1722	Створення Малоросійської колегії	Петро І	Запровадження органу імперського контролю над адміністрацією та фінансами Гетьманщини	Зменшення повноважень гетьмана та старшини
1734	Відновлення гетьманства	Анна Іоанівна	Повернення гетьманського правління після періоду колегіального управління	Часткове відновлення автономії
1750	Обрання Кирила	Єлизавета Петрівна	Відновлення гетьманської влади та деяких	Тимчасове зміцнення автономії

	Розумовського гетьманом		елементів самоврядування	
1764	Ліквідація гетьманства	Катерина II	Скасування посади гетьмана та створення Другої Малоросійської колегії	Остаточне обмеження політичної автономії
1765	Ліквідація слобідських козацьких полків	Катерина II	Перетворення козацьких полків на регулярні військові частини	Інтеграція регіону до імперської системи
1775	Руйнування Запорозької Січі	Катерина II	Знищення військово- політичного центру запорозького козацтва	Завершення ліквідації автономних козацьких структур
1781	Скасування полково- сотенного устрою	Катерина II	Запровадження намісницької адміністративної системи	Остаточна інтеграція території до імперії
1783	Запровадження кріпацтва на Лівобережжі	Катерина II	Закріплення селян за поміщиками	Соціально- економічна інтеграція до імперії

Додаток Б

Система управління Гетьманщини

Орган влади	Рівень управління	Основні функції	Склад	Значення в системі влади
Гетьман	Центральний	Керівництво військом, адміністрацією та дипломатією	Обраний козацькою радою	Найвища посадова особа держави
Генеральна старшина	Центральний	Допомога гетьману у вирішенні державних питань	Генеральні судді, писар, обозний, осавули	Виконання управлінських функцій
Генеральна військова канцелярія	Центральний	Ведення державної документації	Старшина та чиновники	Орган адміністративного управління
Полковники	Регіональний	Управління полком та територією	Козацька старшина	Керівники адміністративно-військових округів
Полкова старшина	Регіональний	Виконання управлінських та військових функцій	Судді, осавули, писарі	Допомога полковнику
Сотники	Місцевий	Управління сотнями	Козацька старшина	Організація місцевого управління
Козацькі ради	Загальний	Вирішення важливих державних питань	Козаки	Елемент демократичних традицій

Основні причини занепаду козацьких державних інституцій

Група причин	Конкретні фактори	Прояви	Наслідки
Політичні	Централізаційна політика Російської імперії	Обмеження влади гетьмана, створення Малоросійської колегії	Ліквідація автономії
Адміністративні	Інтеграція до імперської системи управління	Запровадження намісництв	Втрата традиційних органів влади
Соціальні	Розшарування козацького суспільства	Зростання ролі старшини	Ослаблення козацької демократії
Економічні	Інтеграція до імперського ринку	Зміни в земельних відносинах	Посилення залежності від імперії
Військові	Скорочення ролі козацького війська	Перетворення полків на регулярні частини	Ослаблення військової автономії

Додаток Г

Хронологія ліквідації козацьких інституцій

Період	Події	Характеристика етапу
Початок XVIII ст.	Посилення контролю Росії після Полтавської битви	Початок обмеження автономії
1720–1750-ті рр.	Діяльність Малоросійської колегії	Адміністративне втручання імперії
1760-ті рр.	Ліквідація гетьманства	Завершення політичної автономії
1775 р.	Руйнування Запорозької Січі	Демонтаж військово-політичної системи
1780-ті рр.	Адміністративні реформи Катерини II	Повна інтеграція до Російської імперії

Додаток Д

Схема системи влади Гетьманщини

Рівень управління	Орган влади	Основні функції	Керівник
Центральний	Гетьман	Загальне керівництво державою, військом, адміністрацією та дипломатичними відносинами	Гетьман
Центральний	Генеральна військова рада	Розгляд найважливіших державних питань	Козацька старшина та козацтво
Центральний	Генеральна старшина	Виконання адміністративних та військових функцій	Генеральний обозний, писар, судді, осавули
Регіональний	Полкові адміністрації	Управління територією полку, військові та адміністративні функції	Полковник
Місцевий	Сотенні адміністрації	Управління сотнею, підтримання порядку	Сотник
Місцевий	Козацькі громади	Участь у місцевому самоврядуванні	Виборні представники

Додаток Е

**Територія Гетьманщини у XVIII ст. і Карти території Гетьманщини та
Запорозької Січі у середині XVIII ст.**

Регіон	Основні центри	Адміністративні і одиниці	Особливості
Лівобережна Україна	Чернігів, Ніжин, Переяслав	Полки	Основна територія Гетьманщини
Слобідська Україна	Харків, Суми, Охтирка	Слобідські полки	Особлива форма козацького управління
Запорозькі землі	Запорозька Січ	Паланки	Військово-адміністративна система
Південні степи	Причорномор'я	Козацькі зимівники	Господарська діяльність козаків

Карти території Гетьманщини та Запорозької Січі у середині XVIII ст.

Додаток Ж

Основні історіографічні підходи до проблеми занепаду Гетьманщини

Історик	Країна / історіографічна школа	Основні праці	Погляди на причини занепаду
Михайло Грушевський	Українська	«Історія України-Руси»	Вважав занепад результатом політики Російської імперії
Дмитро Дорошенко	Українська	«Нарис історії України»	Підкреслював значення імперської централізації
Наталія Яковенко	Українська	Праці з історії ранньомодерної України	Аналізує соціальні та політичні трансформації
Сергій Соловйов	Російська	«История России с древнейших времен»	Розглядав процес як частину централізації імперії
Василь Ключевський	Російська	«Курс русской истории»	Акцентував на адміністративних реформах імперії
Андреас Каппелер	Зарубіжна	«Мала історія України»	Розглядає проблему у контексті імперської політики
Орест Субтельний	Канадська / українська	«Україна: історія»	Підкреслює колоніальний характер політики Росії

Додаток 3

Основні етапи розвитку історіографії

Етап	Хронологія	Представники / джерела	Основні акценти та підходи
1. Літописно-хронікальний	XVII – початок XVIII ст.	<i>Літописи Самійла Величка, Hrabianka Chronicle</i>	Опис подій; ранні оцінки політичних процесів; формування уявлень про тиск Московії
2. Національно-історичний	кінець XVIII – початок XIX ст.	Польські та українські історики	Акцент на національній державності; політичні інтриги; соціальні та адміністративні фактори
3. Наукова історіографія	XIX – початок XX ст.	М. Грушевський, Д. Яворницький, В. Антонович	Аналіз інституцій влади, гетьманства та козацьких рад; поєднання внутрішніх і зовнішніх чинників
4. Радянська історіографія	1920 – 1980-ті рр.	Українські радянські історики	Марксистський підхід; соціально-економічні причини; класова боротьба; централізаційна політика
5. Сучасна	кінець XX – XXI ст.	В. Смолій та сучасні дослідники	Комплексний підхід; архівні матеріали; взаємодія внутрішніх і зовнішніх факторів; аналіз ліквідації автономії

Додаток И

**Оцінки українських істориків щодо причин ліквідації козацької
державності**

Історик	Праці / джерела	Основні причини ліквідації	Ключові цитати / думки
М. Грушевський	<i>Історія України-Руси</i>	Внутрішні суперечності старшини; слабкість адміністрації; втягнення у політичну орбіту Московії	«Адміністративна слабкість гетьманської системи та недостатня здатність до самоврядування сприяли втягненню Гетьманщини у політичну орбіту Московії»
Д. Яворницький	Праці з історії Запорозького козацтва	Конфлікти старшини і низів; нерівномірний розподіл земель; економічна залежність	«Поеднання внутрішніх суперечностей із зовнішнім тиском Російської імперії призвело до поступової ліквідації козацьких політичних інститутів»
В. Смолій	Монографії та статті	Централізаційна політика Росії; ослаблення гетьманської влади; соціально-економічні проблеми; зміна військової організації	«Процес ліквідації Гетьманщини був наслідком взаємодії кількох чинників: адміністративних реформ, обмеження повноважень гетьманської адміністрації та зростання ролі російських чиновників»

Додаток І

**Порівняння поглядів українських, російських та зарубіжних
дослідників щодо занепаду Гетьманщини**

Група істориків	Представники / джерела	Основні причини занепаду	Особливості підходу
Українські	М. Грушевський, Д. Яворницький, В. Смолій	Внутрішні суперечності старшини, адміністративна слабкість, соціально-економічні проблеми, зовнішній тиск Росії	Комплексний підхід; врахування внутрішніх і зовнішніх факторів; джерельна аргументація
Російські	С. Соловйов, К. Кавелін	Слабкість місцевого самоврядування, неефективність гетьманської адміністрації	Імперський підхід; акцент на адміністративній доцільності централізації; обмежений аналіз соціально-економічних чинників
Зарубіжні	В. Липінський (Польща), англійські та німецькі історики	Зовнішній тиск Московії, міжнародний контекст, внутрішні суперечності, соціально-економічні проблеми	Широкий історичний та міжнародний контекст; акцент на взаємодії внутрішніх і зовнішніх чинників

Додаток І

**Джерельна база дослідження та характеристика основних
історичних джерел**

Тип джерела	Приклади	Характеристика	Значення для дослідження
Козацькі літописи та хроніки	<i>Літопис Самійла Величка</i> , Hrabianka Chronicle	Опис політичних подій, діяльності гетьмана та старшини, внутрішніх суперечностей	Відтворення внутрішньої організації влади та соціальної структури, аналіз політичних процесів
Офіційні укази та листування	Укази імператорів Росії, листи гетьмана до Москви	Формалізовані документи влади, адміністративні акти, інструкції	Дослідження зовнішньополітичного тиску, адміністративних реформ, механізмів централізації
Архівні матеріали	Протоколи козацьких рад, універсали, листи старшини (РДІА, Державний архів України)	Первинні документи, що зберегли офіційну і внутрішню інформацію	Визначення ролі старшини та низового козацтва, хронологія реформ, деталізація занепаду інститутів
Наукові видання та монографії	Праці М. Грушевського, Д. Яворницького, В. Смолія	Аналітичне опрацювання джерел, узагальнення історіографії	Систематизація даних, формування наукових висновків щодо причин занепаду

Додаток Й

Ступінь автономії Гетьманщини у системі Російської імперії (XVIII ст.)

Період	Ступінь автономії	Основні ознаки	Основні обмеження з боку Російської імперії
Початок XVIII ст. (1700–1720)	Висока	Гетьманська адміністрація, козацькі ради, внутрішнє самоврядування	Поступовий контроль Москви через військових представників і політичні настанови
Середина XVIII ст. (1720–1750)	Середня	Збереження гетьманства, обмежене скликання козацьких рад, контроль податків	Зменшення кількості полків, введення російських чиновників у ключові адміністративні посади, контроль військових питань
Друга половина XVIII ст. (1750–1764)	Низька	Ліквідація деяких козацьких інститутів, обмеження повноважень гетьмана	Пряма підпорядкованість російській адміністрації, обмеження самоврядування, підготовка до ліквідації автономії
Після 1764 р.	Формальна / відсутня	Гетьманська посада ліквідована, інститути Гетьманщини розпущені	Повна інтеграція в систему Російської імперії, створення Малоросійського генерал-губернаторства

Додаток К

**Політика Російського уряду щодо обмеження автономії України
(XVIII ст.)**

Період	Основні заходи	Обмеження автономії	Наслідки для Гетьманщини
Початок XVIII ст. (1700–1720)	Контроль призначень гетьманських чиновників, вплив на військову організацію	Обмеження автономії у військових та адміністративних питаннях	Часткова залежність від російської адміністрації
Середина XVIII ст. (1720–1750)	Зменшення кількості полків, введення російських представників	Обмеження повноважень гетьмана, контроль за податками	Послаблення політичної і фінансової самостійності
Друга половина XVIII ст. (1750–1764)	Підпорядкування фінансів і податків, ліквідація політичних інститутів	Втрата юридичної сили козацьких рад і старшинських зборів	Підготовка до ліквідації автономії
1764 р.	Ліквідація посади гетьмана, реформа адміністративної системи	Повна інтеграція у Російську імперію	Остаточне припинення автономії Гетьманщини

Додаток Л

**Руйнування Запорозької Січі та демонтаж козацьких інституцій
(XVIII ст.)**

Рік / Період	Подія / Захід	Вплив на козацькі інститути	Наслідки для автономії
1720– 1750	Обмеження повноважень гетьмана та старшини	Зменшення політичного впливу старшини	Автономія поступово обмежується
1750– 1764	Контроль над фінансами, зменшення числа полків	Обмеження військової самостійності	Підготовка до ліквідації інститутів
1764	Ліквідація посади гетьмана	Втрата централізованого керівництва	Остаточне обмеження автономії Гетьманщини
1775	Руйнування Запорозької Січі	Знищення військово-політичного центру	Остаточне припинення козацької автономії та інтеграція територій до Російської імперії

Додаток М

Форми та методи викладання теми «Занепад козацьких державних інституцій у XVIII ст.

Форма / Метод	Зміст і реалізація	Мета	Очікуваний результат
Лекція з елементами бесіди	Виклад ключових подій, опорні схеми, хронологія	Формування системного уявлення про історичні події	Засвоєння основних фактів, розуміння причин та наслідків занепаду
Робота з документами	Аналіз універсалів гетьманів, указів імператорів	Формування навичок критичного аналізу джерел	Уміння оцінювати політичні рішення та наслідки для автономії
Рольові ігри	Відтворення діяльності козацьких рад, прийняття рішень	Розвиток навичок історичного моделювання	Усвідомлення механізмів управління та зовнішнього впливу
Дискусії / дебати	Обговорення причин занепаду Гетьманщини	Розвиток критичного мислення та аргументації	Здатність порівнювати різні оцінки істориків, формулювати власні висновки
Схеми, таблиці, карти	Візуалізація адміністративних та військових реформ	Структурування матеріалу та наочність	Краще сприйняття послідовності подій і логіки реформ

Додаток Н

Дидактичні матеріали та завдання для учнів

Тип матеріалу / завдання	Зміст / Реалізація	Мета	Очікуваний результат
Хронологічні таблиці	Відображення ключових реформ, ліквідації автономії, руйнування Січі	Засвоєння послідовності подій	Учні вміють визначати ключові етапи занепаду козацьких інституцій
Схеми та карти	Адміністративні та військові реформи, територіальні зміни	Візуалізація історичних процесів	Краще розуміння територіальної та політичної динаміки
Аналіз документів	Універсали гетьманів, укази імператорів, джерела українських та російських істориків	Формування навичок критичного мислення	Учні аналізують причини і наслідки подій, порівнюють погляди істориків
Рольові ігри	Відтворення діяльності козацьких рад, прийняття рішень	Розвиток історичного моделювання	Усвідомлення механізмів управління та впливу зовнішньої політики
Дискусії та міні-проекти	Обговорення причин занепаду Гетьманщини, розробка планів реформ	Розвиток критичного мислення і комунікативних навичок	Здатність формулювати власні висновки та аргументувати їх